

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Ο Διαφωτισμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2019

Τίτλος πρωτοτύπου: Paschalis M. Kitromilides, “The Enlightenment and the Greek cultural tradition”, *History of European Ideas*, 2010, 36(1):39-46

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Ο Διαφωτισμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2019 (Ανάκτηση: ΧΧ.ΧΧ.ΧΧΧΧ)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, γεννημένος στη Λευκωσία το 1949, είναι πολιτικός επιστήμονας και ιστορικός των πολιτικών ιδεών. Σπούδασε πολιτικές επιστήμες και νεότερη ιστορία στα πανεπιστήμια Γουέσλιαν και Χάρβαρντ των ΗΠΑ. Δίδαξε ιστορία των πολιτικών θεωριών από το 1980 έως το 2016 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διετέλεσε διευθυντής του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (2000-2011) και από το 1980 διευθύνει το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Αρθρογραφεί στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται η ιστορία των πολιτικών θεωριών, οι θεωρίες δικαιωμάτων και ανοχής, οι θεωρίες του εθνικισμού, οι σχέσεις θρησκείας και πολιτικής και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Στα ελληνόγλωσσα έργα του συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, τα παρακάτω: *Η γαλλική επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη* (Πορεία ²2000), *Ρήγας Βελεστινλής: θεωρία και πράξη* (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2003), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα* (ΜΙΕΤ ²2004), *Πολιτικοί στοχαστές των νεοτέρων χρόνων: βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (Πορεία ⁶2007), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (ΜΙΕΤ 2009, γ' ανατύπωση), *Πολιτική επιστήμη: οι περιπέτειες μιας ιδέας* (Πόλις 2013), *Νεότερη πολιτική θεωρία* (Νομική Βιβλιοθήκη ⁶2016).

Ο Διαφωτισμός και η ελληνική πολιτισμική παράδοση¹

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Σύνοψη: Σε αυτό το άρθρο επιχειρώ να εντάξω την εκδήλωση της κοσμικής παράδοσης του Διαφωτισμού στο ελληνικό πλαίσιο εντός της ευρύτερης διανοητικής και πνευματικής παράδοσης όπως καθορίζεται από την ελληνική γλώσσα. Η ανάλυση επισημαίνει τις ρήξεις που επέφερε ο Διαφωτισμός σε αυτή την παράδοση (αναφορικά με τις ιστορικές και τις γεωγραφικές αντιλήψεις, την επιστημονική και την πολιτική σκέψη και την κατανόηση των κλασικών γραμμάτων) υποστηρίζοντας ωστόσο παράλληλα ότι, παρόλη την καινοτομία του, ο Διαφωτισμός μοιραζόταν μια τεράστια κληρονομιά με την ευρύτερη ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση εντός της οποίας μεταδόθηκε στη Νοτιανατολική Ευρώπη. Αυτή η θέση διασαφηνίζεται αναφερόμενοι σε βιογραφικά στοιχεία, αντλούμενα από τις πορείες ζωής τριών σημαντικών εκπροσώπων του Διαφωτισμού που έγραψαν στην ελληνική γλώσσα (Ευγένιος Βούλγαρης, Ιώσηπος Μοισιόδας και Νεόφυτος Δούκας). Η σύνθετη σχέση μεταξύ Διαφωτισμού και προγενέστερων ελληνικών διανοητικών παραδόσεων υπογραμμίζεται καταληκτικά.

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ, πέρα από τις μεθοδολογικές διαμάχες, τους επανακαθορισμούς των εννοιολογικών προτεραιοτήτων και τη συνεχή διεύρυνση του πεδίου σπουδών, η έρευνα των παραδόσεων παραμένει κεντρικό ζητούμενο. Το τι ακριβώς εννοούμε μιλώντας για παράδοση συνεχίζει να αποτελεί ένα ακόμα σημείο διαφωνίας και αντιπαράθεσης, αλλά όπως έχει ιδιαιτέρως εύλογα υποστηριχθεί «είναι σχεδόν αδύνατο να γράψουμε πολιτισμική ιστορία χωρίς αυτή».² Η ιδέα της πολιτισμικής παράδοσης παρέχει ένα σημείο εστίασης πάνω σε ένα σώμα πηγών που συνεχεται από ορισμένα αναγνωρίσιμα κριτήρια και που μπορεί να αξιοποιηθεί από την ιστορική έρευνα και τον αναστοχασμό. Η μελέτη και ο στοχασμός της παράδοσης δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την πραγματοποίηση και την ιδεολογία όπως ενδεχομένως υποστηρίζουν οι επικριτές της συμβατικής πολιτισμικής ιστορίας. Μπορεί κάλλιστα να συνιστά, όπως κατά κόρον ισχύει με συναφείς πρόσφατες ακαδημαϊκές εργασίες, μια έρευνα προσαρμογής και πρόσληψης, πολιτισμικών επαφών και όσμωσης, ενότητας

¹ Μια προγενέστερη εκδοχή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε ως η καταληκτική διάλεξη του συνεδρίου «Ο ελληνικός κόσμος υπό οθωμανική και δυτική κυριαρχία: 15ος-19ος αιώνας», που διοργανώθηκε στο Ωνάσειο Πολιτιστικό Κέντρο Νέας Υόρκης στις 29 Απριλίου 2006. Η πρωτότυπη εκδοχή συμπεριλήφθηκε στα πρακτικά του συνεδρίου, όπου και δημοσιεύτηκε με τον ίδιο τίτλο το 2008 [βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης & Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης επιμ., *Ο ελληνικός κόσμος υπό οθωμανική και δυτική κυριαρχία: 15ος-19ος αιώνας*, Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008]. Η παρούσα εκδοχή έχει εκτενώς αναθεωρηθεί, επικαιροποιηθεί και επαυξηθεί. Αναθεωρώντας την προγενέστερη εκδοχή, ωφελήθηκα από τα σχόλια και τις προτάσεις του καθηγητή Ιχόρ Σεφτσένκο, στον οποίο είμαι βαθιά ευγνώμων. Είμαι επίσης υπόχρεος στον Ρίτσαρντ Γουάτμορ για την ενθάρρυνσή του.

² Peter Burke, *Varieties of cultural history*, Polity, Κέμπριτζ 1997, σ. 189.

και πολυμορφίας. Τέτοιου τύπου δυνατότητες στη μελέτη πολιτισμικών παραδόσεων φαίνονται να ενυπάρχουν στην εξέταση και την κριτική αποτίμηση της ελληνικής διανοητικής παράδοσης, δηλαδή των πολλαπλών μορφών δημιουργικής έκφρασης στην ελληνική γλώσσα διαμέσου των αιώνων. Σε αυτή την περίπτωση η γλώσσα συνιστά το θεμελιώδες κριτήριο που προσδιορίζει μια μακρά και επιμένουσα συλλογική διανοητική παρουσία, διακρινόμενη από ριζικές ασυνέχειες και βαθείς μετασχηματισμούς, αλλά αυτοκατανοούμενη ακόμη, στο επίπεδο του διανοητικού λόγου, ως μία παράδοση. Αυτή η αυτογνωσία καταδεικνύεται από έναν διάλογο διαμέσου των αιώνων και των ιστορικών περιόδων, έναν διάλογο αποτυπωμένο στη δημιουργική χρήση της γλώσσας, στην οικειοποίηση και επαναοικειοποίηση γλωσσικών τύπων προκειμένου να διατυπωθούν οι πνευματικές, κοινωνικές και πολιτικές ανησυχίες των κοινοτήτων που εκφράζονταν στη ελληνική γλώσσα σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας.

Σε αντίθεση με την άλλη αρχαία παράδοση του μεσογειακού κόσμου, τον Ιουδαϊσμό, ο οποίος συνέχεται από τη θρησκεία του για τρεις χιλιετίες, η ελληνική παράδοση σημαδεύτηκε από μια ριζική τομή στη θρησκευτική της ταυτότητα στο τέλος της αρχαιότητας με τη μετάβαση από τον παγανισμό στον χριστιανισμό, αλλά κατόρθωσε να επιβιώσει ως παράδοση χάρη στη συνέχεια της γλώσσας της, της οποίας οι διαδοχικές εξελικτικές φάσεις διακρίνονται από πολύ στενότερες αναμεταξύ τους συγγένειες εν συγκρίσει προς την εξέλιξη αρκετών άλλων γλωσσών. Με βάση αυτό το κριτήριο μια προσέγγιση πολιτισμικής ιστορίας θα μπορούσε να συμβάλει στην κατανόηση της Ελλάδας ως *εξελισσόμενη διανοητική παράδοση*, την οποία απαρτίζουν διαδοχικές φάσεις πολιτισμικής έκφρασης. Στις φάσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται φαινόμενα παραδόσεων εντός της σύνολης ελληνόγλωσσης παράδοσης, με τις διασυνδέσεις, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες, τους μετασχηματισμούς και τις αντιφάσεις τους. Η πολιτισμική κληρονομιά της Νεότερης Ελλάδας ειδικότερα θεωρούμενη σε αυτό το περιεκτικότερο επίπεδο εμφανίζεται ως προϊόν συγκερασμού ποικίλων, συχνά αντιφατικών, ρευμάτων σκέψης και δημιουργικής έκφρασης, απότοκα συχνά των επαφών με άλλες κουλτούρες και παραδόσεις. Πρόθεσή μου σε αυτό το ερμηνευτικό δοκίμιο είναι να εκθέσω ορισμένες σκέψεις και εντυπώσεις που ανακύπτουν από την έρευνά μου σε ένα τέτοιο δημιουργικό ρεύμα σκέψης εντός της ελληνικής παράδοσης. Κατά μία έννοια η εξεταζόμενη δημιουργική στιγμή θα μπορούσε να φανεί ότι εγκαινιάζει ό,τι είναι ιδιαζόντως νεωτερικό στην ελληνική κουλτούρα, την ίδια ώρα ωστόσο που αντλεί δύναμη και ζωτικότητα από σημαντικές πηγές πρωιμότερων ελληνικών παραδόσεων.

Στην ελληνική γραμματολογική ιστορία η πολιτισμική στιγμή που προτίθεμαι να συζητήσω περιγράφεται συμβατικά ως «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Ο όρος Διαφωτισμός χρησιμοποιείται για να σηματοδοτήσει δύο πράγματα. Πρώτον, μαρτυρά την εισαγωγή στην ελληνική σκέψη και παιδεία μοντέλων προερχόμενων από τη φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση της Δυτικής Ευρώπης, τον κοσμικό πολιτισμό της νεωτερικότητας.

Νέες έννοιες, αξίες και τρόποι έκφρασης, εν ολίγοις μια διαφορετική στάση απέναντι στη ζωή και τη διανοητική δραστηριότητα, έκαναν δειλά δειλά την εμφάνισή τους στην κοινωνία της Ελληνικής Ανατολής στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα. Δεύτερον, και πιο ουσιαστικά, ο όρος Διαφωτισμός αναφέρεται σε μια πυκνότητα του διανοητικού βίου, μια εντονότερη αίσθηση αναβίωσης του πολιτισμού στα ελληνικά εδάφη και το ευρύτερο νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό πλαίσιο τους, που παρατηρείται ειδικά την πενήκονταετία από τους ρωσοτουρκικούς πολέμους τη δεκαετία του 1770 έως τον Ελληνικό Αγώνα της Ανεξαρτησίας τη δεκαετία του 1820.³ Είναι με αυτήν τη δεύτερη έννοια, ως μια περίοδο διανοητικής αναβίωσης και ψυχικής ενδοσκόπησης, μια περίοδο αγώνων στο παρόν και ελπίδων για το μέλλον, που ο Διαφωτισμός συνιστά μια κρίσιμη και σπουδαία εποχή στην ελληνική διανοητική ιστορία: ορίζει ουσιαστικά το πλαίσιο του σταδιακού αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων ως ένα σύγχρονο έθνος.

Το έναυσμα για όλο αυτό προήλθε κυρίως από τις νέες ανάγκες και αλλαγές στην ευρύτερη κοινωνία της οθωμανικής Νοτιοανατολικής Ευρώπης εντός της οποίας οι ελληνικές περιοχές είχαν πολιτικά ενσωματωθεί για αιώνες. Ωστόσο, το πλαίσιο σκέψης και το λεξιλόγιο για την έκφραση των νέων αγωνιών και ελπίδων μεταβιβάστηκαν με τη μορφή δανείων και εισαγωγών από τη δυτική παράδοση. Στη διαδικασία μεταβίβασης οι βαλκανικές διασπορικές κοινότητες εμπόρων και διανοουμένων στην Κεντρική και τη Δυτική Ευρώπη διαδραμάτισαν ζωτικό ρόλο. Με αυτή την έννοια, η

³ Για την πληρέστερη ενημέρωση του αναγνώστη είναι μάλλον σκόπιμο στο σημείο αυτό να γίνει ειδική αναφορά σε ορισμένα αγγλόγλωσσα έργα αναφοράς που ασχολούνται με διάφορες πτυχές του Ελληνικού Διαφωτισμού: Raphael Demos, *The Neo-Hellenic Enlightenment (1750-1821)*, *Journal of the History of Ideas*, 1958, 19(4):523-541· Loukis Charilaou Theocharides, *The Greek national revival and the French Enlightenment*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Πίτσμπουργκ, 1971· G. P. Henderson, *The revival of Greek thought 1620-1830*, Scottish Academic Press, Εδιμβούργο 1971 [ελλ. έκδ.: *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830): η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φανούριος Κ. Βώρος, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Σειρά Γ: Μεταφράσεις, Αθήνα 1994]· η συλλογή αντιπροσωπευτικών πρωτογενών πηγών Richard Clogg μτφρ.-επιμ.-εισ., *The movement for Greek Independence, 1770-1821: a collection of documents*, Macmillan, Studies in Russian and East European History, Λονδίνο 1976 και του ίδιου *Anatolica: studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries*, Variorum, Collected Studies 526, Άλντερσοτ 1996, κεφ. 6-7, 10-11· P. M. Kitromilides, *The Enlightenment as social criticism: Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, Princeton University Press, Princeton Modern Greek Studies, Πρίνστον 1992 [ελλ. έκδ.: *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Νεοελληνική Προσωπογραφία 5, Αθήνα 1985]. Επίσης Peter Mackridgē, "The Greek intelligentsia 1780-1830: a Balkan perspective", στο *Balkan society in the age of Greek independence*, του Richard Clogg επιμ., Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 63-84 και Anna Tabaki, "Greece", στο *Encyclopedia of the Enlightenment*, Vol. 2: *Enthusiasm-Lyceums and Museums*, του Alan Charles Kors επιμ., Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 157-160. Το κλασικότερο έργο αναφοράς παραμένει βεβαίως το C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Droz, Études de philologie et d'histoire 9, Γενεύη 1969.

Βιέννη, η Βουδαπέστη, η Βενετία, η Τεργέστη και το Παρίσι διαδραμάτισαν έναν εξίσου σημαντικό ρόλο στην αναβίωση της ελληνικής και ευρύτερα βαλκανικής παράδοσης τον δέκατο όγδοο και τον πρώιμο δέκατο ένατο αιώνα όπως η Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι, τα Ιωάννινα, η Σμύρνη, η Χίος και άλλα ήσσονος σημασίας εμπορικά και πολιτισμικά κέντρα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Ως διανοητικό προϊόν, εισηγμένο από τις μη ορθόδοξες και αυξανόμενα εκκοσμικευμένες παραδόσεις της Δύσης, το νοητικό πλαίσιο που συνδέθηκε με τον Διαφωτισμό, αντιπροσώπευε μια ρήξη στη μεταβυζαντινή πνευματική παράδοση που δέσποζε στην Ελληνική Ανατολή υπό την οθωμανική κυριαρχία. Αυτή η παράδοση καθοριζόταν κυριαρχικά από τη θεώρηση και τις αξίες της Ανατολικής Ορθοδοξίας, της οποίας ο πρωταρχικός διανοητικός πυρήνας αποτελούνταν από την κληρονομιά της θρησκευτικής και της κλασικής παιδείας όπως κληροδοτήθηκε από το μεσαιωνικό Βυζάντιο. Κατάλληλα προσαρμοσμένη στην πραγματικότητα της οθωμανικής κατάκτησης, αυτή η κληρονομιά μέσω της επιλεκτικής πρόσληψής της παρείχε το ιδεολογικό πλαίσιο του συλλογικού βίου των ορθόδοξων κοινοτήτων στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή από την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας έως τον δέκατο ένατο αιώνα.

Η ιστορική σπουδαιότητα του Διαφωτισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη συνίστατο στην απόπειρα των βασικών εκπροσώπων του να επανορίσουν το πλαίσιο του συλλογικού βίου. Ήταν με αυτή την έννοια που ο Διαφωτισμός προσελήφθηκε από τους συγχρόνους του και ερμηνεύθηκε από μετέπειτα σχολιαστές ως ρήξη στις παραδόσεις της Ορθόδοξης Ανατολής. Η ιστορία αυτής της ρήξης ισοδυναμεί με τη διανοητική ιστορία του ελληνόφωνου κόσμου τον δέκατο όγδοο αιώνα. Ανιχνεύσιμος ήδη με τη μορφή ψηλαφήσεων διανοητικού αναπροσδιορισμού στις απαρχές του αιώνα, άνοιξε τον βηματισμό του γύρω στα μέσα του αιώνα και κορυφώθηκε σε ένα διάχυτο κίνημα πολιτισμικής αλλαγής από τη δεκαετία του 1780 και έπειτα. Έτσι, σε ένα χρονικό διάστημα τεσσάρων γενεών και σε διευρυνόμενους γεωγραφικούς κύκλους τόσο εντός όσο και εκτός οθωμανικής μεθορίου, η σταδιακή ανάπτυξη των διαφωτιστικών ρευμάτων, αν και μόλις που άγγιζαν, αν άγγιζαν κιόλας, το διανοητικό σύμπαν της πληθυσμιακής πλειονότητας των χωρικών, επιτάχυναν τους αναπροσανατολισμούς και τους αναπροσδιορισμούς που προΐδεάζαν για όσα θα ακολουθούσαν. Αυτό που ουσιαστικά μπορώ να κάνω εδώ είναι να παρουσιάσω μια σύντομη επισκόπηση του διανοητικού περιεχομένου αυτού του κινήματος.

Επιχειρώντας να συλλάβουμε εκ νέου το κίνημα του Διαφωτισμού στην ελληνική παράδοση θα χρειαστεί να ανακτήσουμε μια σειρά διεργασιών διανοητικού μετασχηματισμού.⁴ Μια αναθεώρηση των βασικών φιλοσοφικών

⁴ Αυτή και οι επόμενες παράγραφοι βασίζονται σε αποσπάσματα του άρθρου μου *Cultural change and social criticism: the case of Iossipos Moisiodax*, *History of European Ideas*, 1989, 10(6):667-676, ειδικά σ. 668-669.

εννοιών σημάδεψε τη μετάβαση από τον νεοαριστοτελισμό στον ορθολογισμό.⁵ Η νεότερη επιστημονική θεώρηση σταδιακά, αν και όχι ανώδυνα, εισήχθη σε ένα χρονικό διάστημα αρκετών δεκαετιών.⁶ Οι αντιλήψεις για το παρελθόν και τον ιστορικό χρόνο εκκοσμικεύτηκαν και αναπροσανατολίστηκαν από μια αίσθηση κοινού παρελθόντος όλων των χριστιανικών λαών σε μια συνειδητοποίηση διακριτής ιστορικής γενεαλογίας που συνέδεε τους νεότερους Έλληνες με τον ελληνισμό της κλασικής αρχαιότητας. Αυτή υπήρξε μία από τις πλέον χαρακτηριστικές διανοητικές ρήξεις που επέφερε η εκκοσμίκευση της ιστορικής σκέψης. Η ρήξη σήμανε την εγκατάλειψη της χρονικογραφικής γραμματείας, που συνέχιζε μια μακρά βυζαντινή παράδοση ιστοριών του κόσμου από την εποχή της Δημιουργίας ή του Κατακλισμού, και την αντικατάσταση αυτών των χρονικών Προνοίας από μια κοσμική ιστοριογραφία.⁷ Αλλαγή σημειώθηκε και στις γεωγραφικές αντιλήψεις, με την παραδοσιακή γεωγραφία των θρησκευτικών προσκυνημάτων να δίνει τη θέση της σε μια νέα γεωγραφία του πολιτισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι περιγραφές των προσκυνημάτων στους Ιερούς Τόπους και τα μεγάλα μοναστικά κέντρα της Ανατολικής Ορθοδοξίας –όπως το Άγιο Όρος και το Σινά, τα οποία είχαν για αιώνες οριοθετήσει τον γεωγραφικό ορίζοντα πέραν της τοπικής κοινότητας– να συμπληρωθούν και σταδιακά να αντικατασταθούν από μια νέα γεωγραφική γραμματεία που εστίαζε στη Δυτική Ευρώπη και προέβαλε στην ορθόδοξη συνείδηση τα επιτεύγματα της πολιτισμικής αλλαγής και της προόδου του Διαφωτισμού ως πρότυπα προς μίμηση.⁸ Οργανικό στοιχείο του διανοητικού πυρήνα του Διαφωτισμού υπήρξε επομένως αυτό το ταξίδι, σαν να λέμε, από την Ιερουσαλήμ στην Αθήνα και από εκεί στο Παρίσι. Η διανοητική εμπειρία της αλλαγής στις βασικές αντιλήψεις περί χρόνου και χώρου προχώρησε παράλληλα με την κοινωνική εμπειρία της αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας που σημάδεψε τις βιογραφίες όλων εκείνων που μετείχαν στην παράδοση του Διαφωτισμού.

Αλλαγές στο ευρύτερο διανοητικό σύμπαν παρείχαν το πλαίσιο ενός θεμελιακού αναπροσδιορισμού των πολιτικών ιδεών και εννοιών. Μία από τις

⁵ Αυτή η διαδικασία περιγράφεται μέσα από αντιπροσωπευτικά κείμενα που συνέλεξε και προλόγισε ο Νίκος Κ. Ψημμένος στην ανθολογία του *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τ. Β': η επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας - μετακορυδαλική περίοδος, Γνώση, Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 27, Αθήνα 1988.

⁶ Για μια λεπτομερή έρευνα βλ. Vasilios Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821: Aspekte griechisch-orthodoxer Apologetik angesichts naturwissenschaftlicher Fortschritte*, Peter Lang, Tübinger Beiträge zur Religionswissenschaft 2, Φρανκφούρτη 1995, σ. 25-74. Βλ. επίσης τη βιβλιοκρισία του Ihor Ševčenko, Copernicus in Orthodox Greece, *Journal for the History of Astronomy*, 2000, 31(2):165-168.

⁷ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σ. 83-124.

⁸ Ο.π., σ. 125-164.

πλέον ιδιάζουσες διαστάσεις τους Ελληνικού Διαφωτισμού ήταν ακριβώς η αλλαγή της πολιτικής σκέψης. Οι παραδοσιακές αντιλήψεις περί χριστιανικής ηγεμονίας προσέφεραν το διανοητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο ιδέες περί φωτισμένης απολυταρχίας μπόρεσαν αρχικά να αναπτυχθούν. Από την αριστοτελική αντίληψη του δίκαιου ηγεμόνα που κυβερνά προς όφελος των υπηκόων του ήταν αρκετά εύκολο να μεταβούμε στην ιδέα μιας μεταρρυθμίζουσας μοναρχίας. Σε αυτήν τη συνάφεια, είναι αξιοπρόσεκτος ο μεταβαλλόμενος ρόλος του βυζαντινού δικαίου στις νομοθετικές πρωτοβουλίες των φαναριωτών ηγεμόνων, που διοικούσαν στις επαρχίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας υπό οθωμανική επικυριαρχία τον δέκατο όγδοο αιώνα. Στους νέους νομοθετικούς κώδικες αποπειράθηκαν να αναμορφώσουν τα διατάγματα των χριστιανών ρωμαίων αυτοκρατόρων προκειμένου να επιτύχουν αποτελεσματικότερη διοίκηση και να μετριάσουν ορισμένες από τις πάμπολλες μορφές κοινωνικής αδικίας όπως η δουλεία και η εκμετάλλευση των χωρικών.⁹ Από τη στιγμή ωστόσο που η μεταρρύθμιση νομιμοποιήθηκε πολιτικά, νέες συνεπαγωγές και επιχειρήματα με ευρύτατες συνέπειες προέβησαν αναπόφευκτα. Η ιδέα μιας δίκαιης και μεταρρυθμίζουσας μοναρχίας κατέστη έτσι δομικό στοιχείο μιας θεωρίας πολιτικής αλλαγής. Η μόνη κατεύθυνση που η θεωρία μπορούσε τελικά να πάρει ήταν εκείνη του φιλελευθερισμού. Στο επίπεδο του πολιτικού λόγου οι πηγές μαρτυρούν μια σταδιακή αλλά σταθερά επιταχυνόμενη μετάβαση στο διάβα της πεντηκονταετίας 1770-1820, που οδήγησε από τον στοχασμό για τις μορφές διακυβέρνησης στην αντικατάσταση των ιδεών περί υπηκοότητας από εκείνες περί πολιτειότητας και την αντικατάσταση της ιδέας περί Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας από αυτή περί έθνους-κράτους. Ένα φιλελεύθερο ρεπουμπλικανικό όραμα αναδύθηκε τελικά ως η κορύφωση της διεργασίας ιδεολογικής αλλαγής και προσέφερε το συμβολικό λεξιλόγιο για την έκφραση των ελληνικών αξιώσεων και οραματισμών κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Σε αυτήν τη διεργασία πολιτισμικής και πολιτικής αλλαγής η Γαλλική Επανάσταση, της οποίας ο αντίκτυπος γινόταν ολοένα και πιο έντονα αισθητός στη Νοτιοανατολική Ευρώπη από τις απαρχές της δεκαετίας του 1790 έως την πτώση του Ναπολέοντα το 1815, αποδείχθηκε καταλυτική στην αλλαγή της πολιτικής σκέψης. Οι ιδεολογικές αρχές και η ρητορική της

⁹ Για μια ανάλυση των σχετικών νομοθετικών πρωτοβουλιών, εκείνων των ηγεμόνων Αλέξανδρου Υψηλάντη το 1780 και Ιωάννη Καρατζά το 1818 στη Βλαχία και Ιωάννη Καλλιμάχη το 1817 στη Μολδαβία, και το δικαϊκό περιβάλλον στις δύο επαρχίες βλ. Georges Crompt, "Le droit romano-byzantin dans les pays roumains à l'époque phanariote", στο *Η εποχή των Φαναριωτών: 21-25 Οκτωβρίου 1970: μνήμη Κλεοβούλου Τσούρκα*, Institute for Balkan Studies, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 145, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 315-325. Η σπουδαιότερη σχετική πρωτοβουλία υπήρξε ταυτόχρονα η πρωιμότερη, η κατάργηση της δουλείας από τον ηγεμόνα Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο το 1741. Για αυτό το θέμα βλ. τις συμβολές των Șerban Paracostea και Florin Constantiniu στο *Η εποχή των Φαναριωτών*, σ. 365-376 και σ. 377-384 αντίστοιχα. Η κατάργηση της δουλείας από τον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο αναφέρθηκε στη [γαλλική εφημερίδα] *Mercure de France* το 1742.

παρείχαν τη συμβολική γλώσσα του πολιτικού ριζοσπαστισμού και τα μοντέλα Πολιτειών της Αρετής για την καθοδήγηση των προσδοκιών πολιτικής αλλαγής. Το έτος 1789 υπήρξε σημείο καμπής για την ανάδυση ενός ριζοσπαστικού κινήματος στα Βαλκάνια, του οποίου οι πρωταγωνιστές ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, εκφράζονταν κατά κύριο λόγο στην ελληνική γλώσσα. Οι γαλλικές επαναστατικές επιρροές είχαν μια ακόμα συνέπεια: αποτέλεσαν τον καταλύτη ιδεολογικής πόλωσης και σύγκρουσης, εκκινώντας μετά τη βασιλοκτονία το 1793 και κορυφώνοντας μετά την εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798. Τα γεγονότα στη Γαλλία φάνηκαν σε όλους εκείνους που δυσπιστούσαν απέναντι στον Διαφωτισμό και αμφέβαλαν για τα οφέλη της πολιτισμικής αλλαγής, ως οιωνός καταστροφής της κοινωνίας, ως θρυαλλίδα αναρχίας και αθεϊσμού. Έτσι, η δεκαετία του 1790 υπήρξε μια περίοδος ριζοσπαστικών βλέψεων και φιλελεύθερων ελπίδων αλλά ταυτόχρονα μια περίοδος επιθέσεων και προειδοποιητικών κραυγών εναντίον του Διαφωτισμού. Οι μαχητικές αντιπεθέσεις των εκπροσώπων του Διαφωτισμού, του «κόμματος της ανθρωπότητας» στο βαλκανικό πλαίσιο, κατέστησαν την περίοδο 1789-1821 μια περίοδο ιδεολογικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης.¹⁰ Η διαμάχη για τη Γαλλική Επανάσταση αναπαρήχθη στο ελληνικό πλαίσιο και οδήγησε τόσο σε ορισμένες σημαντικές δηλώσεις κοινωνικής κριτικής όσο και σε ορισμένες ιδιαίτερες γλαφυρές διατυπώσεις μιας εναλλακτικής θεώρησης θρησκευτικού διαφωτισμού εμπνευσμένου από τις αξίες της ορθόδοξης παράδοσης, η οποία ζούσε τη δική της αναβίωση στο δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα. Ως αποτέλεσμα του χάσματος που προκλήθηκε από τον Διαφωτισμό στην ελληνική σκέψη, δύο ανταγωνιστικά και συχνά εχθρικά οράματα συλλογικού πεπρωμένου του ελληνικού λαού έχουν επιχειρήσει να επιβληθούν στην ελληνική κοινωνία καθόλη την περίοδο από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Το ένα ήταν το όραμα των φιλελεύθερων προσδοκιών, αυτό που είναι κοινώς γνωστό ως εκδυτικισμός· το άλλο είναι το όραμα της καθαρότητας της πίστης, που συλλαμβάνει το μέλλον του έθνους αποκλειστικά εντός του πλαισίου της ορθόδοξης αυθεντικότητας.

Στο προγενέστερο έργο μου επικεντρώθηκα κυρίως στο εύρος των διανοητικών μεταβάσεων που συγκρότησαν το περιεχόμενο του Διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη. Έδωσα έμφαση σε ό,τι ήταν νέο και αντισυμβατικό, σε ό,τι ήταν μοντέρνο και κατά συνέπεια πιθανό να προκαλέσει αντιδράσεις και ιδεολογική σύγκρουση.¹¹ Η ιστορική σύλληψη ωστόσο του Διαφωτισμού, ως

¹⁰ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η γαλλική επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη*, 2η έκδ, Πορεία, Αθήνα 2000. Για τις αντιλήψεις της «διαμάχης για τη Γαλλική Επανάσταση» στο ελληνικό περιβάλλον βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, "Témoignage oculaire de choses terribles": Adamantios Korais, observateur de la révolution française, *Dix-Huitième Siècle*, 2007, 39:269-283.

¹¹ Βλ. Tradition, Enlightenment and revolution: ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece, Διδακτορική διατριβή, Harvard University 1979 και την αναθεωρημένη ελληνική έκδοση *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π.* Βλ. επίσης τη συλλογή

ένα επεισόδιο σε μια εκτυλισσόμενη διαδικασία πολιτισμικής αλλαγής, αποκαλύπτει τόσο συνέχειες όσο και ρήξεις και μεταβάσεις. Υιοθετώ πλέον μια αναθεωρητική οπτική σύμφωνα με την οποία οι εκδηλώσεις της διανοητικής αναβίωσης στην ελληνική σκέψη τον δέκατο όγδοο αιώνα συνιστούν τόσο ασυνέχεια όσο και οργανική συνέχεια της μεταβυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Θεωρώ ότι αυτή η προσέγγιση ενδεχομένως μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την αντοχή διανοητικών φαινομένων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό διέθεταν μηδαμινά κοινωνικά ερείσματα. Ήταν η ζωτικότητα που αντλούσαν από προγενέστερες παραδόσεις και υπαρκτές πρακτικές, με τις οποίες μπολιάστηκαν, που επέτρεψε στις εκδηλώσεις του Διαφωτισμού να επιβιώσουν και να εξελιχθούν, παρόλες τις πιέσεις για περιθωριοποίηση που συχνά υπέστησαν. Επομένως, είναι κρίσιμο για την ιστορική κατανόηση και ερμηνεία να αναλογιστούμε αυτές τις πηγές δυναμισμού και τις βάσεις συνέχειας που επέτρεψαν στον Διαφωτισμό να λειτουργήσει ως αναπόσπαστο παρά ως παρείσσακτο στοιχείο της πολιτισμικής ζωής στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Συνέχειες μεταξύ των φαινομένων διανοητικής αλλαγής που υπήχθησαν στον Διαφωτισμό και της προγενέστερης πολιτισμικής παράδοσης της Ελληνικής Ανατολής μπορούν να ανιχνευθούν σε πολλά επίπεδα: στις κοινωνικές πρακτικές, στις εκπαιδευτικές εμπειρίες, στις ιστορίες ζωής. Ως κίνημα πνευματικής ανανέωσης ο Διαφωτισμός είχε ποικίλες καταβολές. Αποτελούσε εν μέρει προϊόν των εκπαιδευτικών εμπειριών και των πολιτισμικών προτιμήσεων της πρώτης ομάδας κοσμικών ηγετών και λογίων που εμφανίστηκε στην ελληνική κοινωνία από την πτώση της Κωνσταντινούπολης, τους Φαναριώτες.¹² Στη συνέχεια, έτυχε της αποφασιστικής στήριξης μιας άλλης κοσμικής ομάδας, των εμπόρων, οι οποίοι ανταγωνίστηκαν τους Φαναριώτες για την ηγεμονία στην ελληνική κοινωνία και παιδεία και τον έλεγχο της Εκκλησίας. Εξαιτίας των στενών δεσμών των αντιπροσώπων διαδοχικών γενεών του Διαφωτισμού με αυτές τις κοσμικές ομάδες και της κυριαρχίας των μοντέρνων ιδεών στους κύκλους τους, μια άλλη σημαντική πτυχή του φαινομένου της πολιτισμικής αλλαγής στον δέκατο όγδοο αιώνα τείνει να λησμονείται: το γεγονός ότι σε έναν σημαντικό βαθμό οι πρωτοβουλίες εκπαιδευτικής ανανέωσης που άνοιξαν τον δρόμο για τη εισαγωγή των ιδεών του Διαφωτισμού στη σκέψη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης προήλθαν αρχικά από τον βασικότερο

Enlightenment, nationalism, orthodoxy: studies in the culture and political thought of Southeastern Europe, Variorum, Collected Studies 453, Άλντερσοτ 1994.

¹² Από μια εκτενή βιβλιογραφία βλ. Cyril Mango, "The Phanariots and the Byzantine tradition" στη συλλογή του ίδιου *Byzantium and its image: history and culture of the Byzantine Empire and its heritage*, Variorum Reprints, Collected Studies 191, Λονδίνο 1984, κεφ. 18 και για μια ευρύτερη προσέγγιση *Η εποχή των Φαναριωτών*, ό.π. Για μια πρόσφατη μελέτη επανεξέτασης του ζητήματος βλ. Christine Philliou, *Communities on the verge: unraveling the Phanariot ascendancy in Ottoman governance*, *Comparative Studies in Society and History*, 2009, 51(1):151-181.

θεματοφύλακα της διανοητικής παράδοσης της Ελληνικής Ανατολής, την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η επακόλουθη αντιπαράθεση μεταξύ Εκκλησίας και Διαφωτισμού τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και η εχθρότητα που επέδειξε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και οι ιδεολογικοί του εκπρόσωποι σε ό,τι εξέλαβαν ως τις πολιτικές συνέπειες των διαφωτιστικών ιδεών έχουν συσκοτίσει την προγενέστερη ιστορία των εκπαιδευτικών και πολιτισμικών πρωτοβουλιών της Εκκλησίας. Η εχθρότητα και η ιδεολογική πολεμική εμφανίστηκαν ωστόσο μετά το 1793 και ακριβέστερα μετά το 1798. Τη δεκαετία του 1750 η κατάσταση ήταν τελείως διαφορετική.¹³ Με αυτό δεν ισχυρίζομαι ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν διατεθειμένη να υποστεί τα δόγματα και τις αξίες της εν ονόματι των νεωτερικών κοσμικών ιδεών. Όταν ζητήματα δογματικής και παράδοσης εθεωρείτο ότι θίγονταν, η στάση της Εκκλησίας ήταν ανυποχώρητη. Έτσι, έχουμε περιπτώσεις δίωξης ύποπτων διανοουμένων όπως ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, στις απαρχές ήδη του δέκατου όγδοου αιώνα. Παραδείγματα επίσημης εναντίωσης στις νεωτερικές ιδέες από την Εκκλησία σπανίζουν ωστόσο πριν το 1789. Παραδείγματα επίδειξης φανατισμού και μισαλλοδοξίας από μεμονωμένα άτομα εναντίον επιφανών διανοητικών ηγετών του Διαφωτισμού όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ ήταν συνηθέστερα αλλά δεν αντανakλούσαν επίσημες εκκλησιαστικές πολιτικές ή στάσεις. Απεναντίας αυτό που αποκαλύπτεται από μια προσεκτική και αμερόληπτη ανάγνωση των πηγών είναι το φαινομενικά αξιοπρόσεκτο γεγονός ότι αρχικά ο Διαφωτισμός ξεπήδησε μέσα από τους κόλπους της Εκκλησίας και επωφελήθηκε τα μέγιστα από κοινωνικές πρακτικές και θεσμούς εγκαθιδρυμένους από την ίδια.¹⁴ Στα πρώτα του στάδια, προτού η κοινωνική αλλαγή και το ιδεολογικό χάσμα επιφέρουν σημαντικές διαφοροποιήσεις, ο Διαφωτισμός μοιραζόταν τις ίδιες πολιτισμικές βάσεις με την Ορθόδοξη Εκκλησία.¹⁵

Όλοι ουσιαστικά οι διανοούμενοι που συνδέθηκαν με τις πρώιμες φάσεις του Ελληνικού Διαφωτισμού αλλά και με τις διανοητικές αναβιώσεις άλλων βαλκανικών εθνικοτήτων από τη δεκαετία του 1750 έως τη δεκαετία του 1790 ήταν μέλη του κλήρου. Αναφορικά με άλλες βαλκανικές εθνικότητες θα μπορούσαν να αναφερθούν δύο μοναχοί, ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς και ο Πατέρας Παΐσιος Χιλεντάρσκι, οι πνευματικοί πρωτεργάτες των σερβικών και των βουλγαρικών κινημάτων πολιτισμικής και εν τέλει εθνικής «αφύπνισης»

¹³ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, "Initiatives of the Great Church in the mid-18th century: hypotheses on the factors of Orthodox ecclesiastical strategy", στη συλλογή του ίδιου *An Orthodox commonwealth: symbolic legacies and cultural encounters in Southeastern Europe*, Ashgate/Variorum, Collected Studies 891, Άλντερσοτ 2007, κεφ. 5.

¹⁴ Για την αλληλεπίδραση Ορθοδοξίας και Διαφωτισμού βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, "Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment", στο *The Cambridge history of Christianity*, Vol. 5: *Eastern Christianity*, του Michael Angold επιμ., Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006, σ. 187-209 και ειδικά σ. 202-209.

¹⁵ Για το κοινό αυτό πολιτισμικό υπόβαθρο στα Βαλκάνια πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, 'Balkan mentality': history, legend, imagination, *Nations and Nationalism*, 1996, 2(2):163-191. Αναδημοσιεύτηκε στη συλλογή του ίδιου *An Orthodox commonwealth*, ό.π., κεφ. 1.

αντίστοιχα. Όσοι ορθόδοξοι κληρικοί ενστερνίστηκαν τελικά εκδοχές του Διαφωτισμού και κοσμικές πολιτικές αξίες, ακολούθησαν αρχικά τη συνηθισμένη πορεία κοινωνικής κινητικότητας μέσω της εκπαίδευσης στους κόλπους της Εκκλησίας. Αντί να εμμείνουν ωστόσο στο συμβατικό θρησκευτικό πλαίσιο σκέψης το υπερέβησαν εν ονόματι των ιδεωδών της επιστήμης και του λόγου. Αυτό φυσικά τους ζημίωσε επαγγελματικά από την άποψη της μη περαιτέρω ανέλιξής τους στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Τα πρώτα τους βήματα έγιναν εντούτοις πραγματικότητα χάρη στο εκπαιδευτικό σύστημα που συντηρούσε η Εκκλησία και οι μονές της. Επιπλέον ήταν η Ορθόδοξη Εκκλησία, στο ανώτατο ιεραρχικό της επίπεδο, την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που έθεσε υπό την προστασία της το 1753 την ίδρυση, εντός του παραδοσιακού δικτύου της ορθόδοξης παιδείας, μιας σχολής όπου κοσμικά αντικείμενα σπουδών όπως η λογική, η επιστήμη και τα λατινικά εισήχθησαν παράλληλα με την παραδοσιακή διδασκαλία των θρησκευτικών και της γραμματικής: η ιστορία της Αθωνιάδας Ακαδημίας υπό τον Ευγένιο Βούλγαρη αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο το ποιμαντικό ενδιαφέρον της Εκκλησίας για την εκπαίδευση έστρωσε τον δρόμο για τη εισαγωγή των διαφωτιστικών ιδεών στον ίδιο τον φάρο της παραδοσιακής Ορθοδοξίας.¹⁶

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο το κίνημα του Διαφωτισμού επεξέτεινε πρακτικές και έχτισε πάνω σε θεμέλια στερεωμένα από την Εκκλησία ήταν η άντληση του στελεχιακού του δυναμικού, μέσω της ελληνικής εκπαίδευσης και γλώσσας, από μη ελληνόφωνες ορθόδοξες εθνοτικές ομάδες και εθνικότητες των Βαλκανίων. Αυτή η «βαλκανική διάσταση» της δημογραφίας του Διαφωτισμού υπήρξε εξίσου αισθητή στην ιστορία και την κοινωνική συγκρότηση της Εκκλησίας. Ο Διαφωτισμός αναπαρήγαγε απλώς ένα μοντέλο άντλησης στελεχιακού δυναμικού ακολουθούμενο για αιώνες από την Ορθόδοξη Εκκλησία σε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης – ή για να παραφράσουμε τον εκλιπόντα καθηγητή Ομπολένσκι, στον χώρο της «Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας».¹⁷ Σε αυτόν τον αχανή γεωγραφικό χώρο και ειδικότερα εντός της οθωμανικής Νοτιοανατολικής Ευρώπης, η ελληνική εκπαίδευση και γλώσσα προσέφεραν το μέσο για την πολιτισμική ενότητα των ορθόδοξων κοινοτήτων την οποία ο Διαφωτισμός κληρονόμησε από την Εκκλησία – εωσότου η πολιτισμική αυτή ενότητα διαρρηχθεί από τον εθνικισμό τον δέκατο ένατο αιώνα. Φαντάζει ίσως παράδοξο αλλά οι οικουμενικές τους αξίες, και οι κοινωνικές πρακτικές που

¹⁶ Πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, "Athos and the Enlightenment", στο *Mt. Athos and Byzantine monasticism*, των Anthony Bryer & Mary Cunningham επιμ., Variorum, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 4, Άλντερσοτ 1996, σ. 257-272. Αναδημοσιεύτηκε στο *An Orthodox commonwealth*, ό.π., κεφ. 7.

¹⁷ Πρβλ. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. Weidenfeld & Nicolson, History of Civilisation, Λονδίνο 1971, σ. 202-236 και 272-290 [ελλ. έκδ.: Dimitri Obolensky, *Η βυζαντινή κοινοπολιτεία: η ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, 2 τ., μτφρ. Γιάννης Τσεβρεμές, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991].

αυτές οι αξίες προωθούσαν, ενέταξαν την υπερβατική θεώρηση της Ορθοδοξίας και την κοσμική φιλοσοφία του Διαφωτισμού στο ίδιο στρατόπεδο ενάντια στις τοπικιστικές και αποκλειστικές (exclusivist) αξίες του εθνικισμού. Η ειρωνεία της ιστορίας έχει βεβαίως να κάνει με το γεγονός ότι ήταν ο Διαφωτισμός εκείνος που έστρωσε τον δρόμο για τον εθνικισμό, ο οποίος εν τέλει κατέστρεψε την πολιτισμική ενότητα επί της οποίας τόσο ο ίδιος ο Διαφωτισμός όσο και η Ορθόδοξη Εκκλησία είχαν αρχικά ευδοκιμήσει.

Αυτές οι εσωτερικές εντάσεις και αντιφάσεις αποτυπώθηκαν, ενίοτε με δραματικό τρόπο, στις ιστορίες ζωής και τα διανοητικά εγχειρήματα των πρωταγωνιστών των πολιτισμικών αλλαγών που συνδέθηκαν με τον Διαφωτισμό. Εξετάζοντας επομένως τα βιογραφικά στοιχεία ίσως κατανοήσουμε πληρέστερα τον τρόπο με τον οποίο μια προγενέστερη διανοητική παράδοση εξωθήθηκε σε διαδικασία αυτομετασχηματισμού. Η εμβληματικότερη περίπτωση διανοητικής όσμωσης και σύγκλισης ρευμάτων σκέψης τον δέκατο όγδοο αιώνα υπήρξε αυτή του Ευγένιου Βούλγαρη. Βαθύς γνώστης τόσο της πνευματικής παράδοσης της Ορθόδοξης Ανατολής με τα ησυχαστικά της ριζώματα στην ύστερη βυζαντινή θεολογία όσο και της νεότερης επιστήμης και της ορθολογιστικής φιλοσοφίας. Αυτό που ωστόσο συνέιχε τα παραπάνω ως αξιόπιστες διανοητικές επιλογές στο εγχείρημα φιλοσοφικού εκλεκτικισμού που περιλήφθηκε στη *Λογική* του (1766)¹⁸ ήταν η ένταξή τους σε ένα πλαίσιο κυριαρχικά προσδιορισμένο από την κληρονομιά της κλασικής παιδείας. Αυτό που απουσιάζει από το εγχείρημα του Βούλγαρη είναι οποιαδήποτε έννοια ιστορικότητας της γνώσης: τα αρχαία ελληνικά μαθηματικά και η νεότερη επιστήμη, η αριστοτελική μεταφυσική και η καρτεσιανή λογική παρατίθενται δίπλα δίπλα ως ισοδύναμες πηγές επιχειρημάτων και αποδείξεων. Με τον ίδιο τρόπο το βυζαντινό ιδεώδες της χριστιανικής ηγεμονίας με τις παμπάλαιες ελληνιστικές του καταβολές αντιμετωπίζεται ως πρότυπο για τη μεταρρύθμιση της φωτισμένης μοναρχίας. Ένας παρόμοιος συγκρητισμός διακρίνει τον βίο του Βούλγαρη: άνθρωπος της επιστήμης και μοναχός, λόγιος και άνθρωπος της εγκόσμιας πολιτικής, ανακάλυψε έναν κοινό παρανομαστή που συνέιχε όλα αυτά στη διαρκή του αγωνία για την αναβίωση της Ελλάδας, διανοητικής αλλά και πολιτικής.¹⁹

Η περίπτωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα, μαθητή του Βούλγαρη, είναι αρκετά διαφορετική αν και ανάλογη του δασκάλου του, τον οποίο θαύμαζε αλλά και επέκρινε. Παρότι μαχητικός υποστηρικτής των κοσμικών αξιών του

¹⁸ Ευγένιος Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνερανοσθείσα*, Λειψία 1766, σ. 48-59.

¹⁹ Βλ. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, East European Monographs, East European Monographs No. 115, Μπούολντερ 1982 και Martin Knapp, *Evjenios Vulgaris im Einfluss Aufklärung: der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire*, Hakkert, Bochumer Studien zur neugriechischen und byzantinischen Philologie Bd. 6, Άμστερνταμ 1984. Το δεύτερο έργο αποτελεί μελέτη της πραγματείας του Βούλγαρη περί ανεξιθρησκίας, καταδεικνύοντας τα όρια της επίδρασης του Βολτέρου στη σκέψη του.

Διαφωτισμού και ανηλεής κοινωνικός κριτικός, ο Μοισιόδαξ αποτελεί χαρακτηριστικότερο παράδειγμα των συνεχειών μεταξύ της ορθόδοξης παράδοσης της Ελληνικής Ανατολής και του Διαφωτισμού. Η βιογραφία του συνιστά μελέτη πάνω στο κοινωνικό νόημα της «Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας»: εξελληνισμένος βαλκάνιος ιερέας, σπουδαγμένος στα σημαντικότερα κέντρα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παιδείας προτού εγκαταλείψει τον ελληνικό κόσμο για να καταπιαστεί συστηματικά με τη διαφωτιστική παράδοση στην Ιταλία και τα αψβουργιανά εδάφη, ο Μοισιόδαξ ανατρέχει στην κληρονομιά της κλασικής παιδείας άλλο τόσο όσο ενδιαφέρεται για τη νεότερη επιστήμη και την ωφελιμιστική φιλοσοφία των εγκυκλοπαιδιστών. Μια πτυχή της πολιτικής του σκέψης είναι άκρως αποκαλυπτική για τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική διανοητική παράδοση δίνει ένα πάτημα και ταυτόχρονα αυτομετασχηματίζεται από τον Διαφωτισμό: ο Μοισιόδαξ τη δεκαετία του 1770 αποτελεί τον τελευταίο μιας μακράς σειράς βυζαντινών και μεταβυζαντινών σχολιαστών οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τον παραινετικό λόγο του Αθηναίου ρήτορα του τέταρτου αιώνα π.Χ. Ισοκράτη, *Προς Νικοκλέα*, έτσι ώστε να νουθετήσουν τους χριστιανούς ηγεμόνες. Ένας από τους άμεσους προκάτοχους του Μοισιόδακα σε αυτού του είδους τη χρήση του ισοκρατικού κείμενου ήταν ο Τραπεζούντιος λόγιος Σεβαστός Κυμινήτης ο οποίος το παράφρασε για λόγους διαπαιδαγώγησης ενός προφαναριώτη ηγεμόνα της Βλαχίας. Ο Μοισιόδαξ παράφρασε το *Προς Νικοκλέα* στα νέα ελληνικά και τα γαλλικά, τη γλώσσα της πολιτισμικής αλλαγής της εποχής. Έτσι ενεργώντας, δούλεψε το κείμενό του με τέτοιο τρόπο προκειμένου να προβάλλει την ιδέα ότι²⁰

Όταν διαταγαί, έθιμα, νόμοι δεν ανταποκρίνονται τη κοινή ευσταθεία, ή όταν ολίγον χρησιμεύωσιν, ούτε να δυσκολεύεσαι να μεταβάλλης αυτά. Είναι μια ευλάβεια περιπτή, μάλιστα πολλάκις βλαβερά, το να φυλάττωνται αι παραδόσεις αι παλαιαί μόνον διότι έλαχον παραδόσεις παλαιαί.

Εντασσόμενος έτσι σε μια αρχαιότατη και αξιοσέβαστη παράδοση κατορθώνει να μεταστρέψει τις συμβουλές για μια ενάρετη ηγεμονία σε επιχειρήματα για την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή. Το επόμενο στάδιο στην εξέλιξη της πολιτικής του σκέψης ήταν ακόμα πιο ριζοσπαστικό: σε μια περίοδο εντεινόμενων συγκρούσεων με τον κοινωνικό του περίγυρο ανακάλυψε στο ρεπουμπλικανικό μοντέλο της πολιτικής αρετής και των ελεύθερων θεσμών τη

²⁰ Βλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Παραλλαγή του προς Νικοκλέα λόγου περί Βασιλείας του Ισοκράτους ή Κεφάλαια πολιτικά/Transformation de l'oraison d'Isocrate sur l'art de régner pour Nicoclès ou Chapitres politiques*, Βενετία 1779, σ. 13. Πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *The Enlightenment as social criticism*, ό.π., σ. 170-171. Σχετικά με πρωιμότερες εκδηλώσεις της παράδοσης αναστοχασμού περί της ενάρετης ηγεμονίας στις επαρχίες βλ. Andrei Pippidi, *Byzantins, ottomans, roumains: le sud-est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Champion, Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine 19, Παρίσι 2006, σ. 95-120 και σ. 255-266.

λύση στο πρόβλημα της διαφθοράς στην κοινωνία του.²¹ Εγκαινίασε έτσι μια βαλκανική παράδοση ριζοσπαστικού ρεπουμπλικανισμού που παρέμεινε ζωντανή για αρκετές δεκαετίες.

Με ένα τρίτο παράδειγμα από την επόμενη γενιά λογίων θα ολοκληρώσουμε τις παρουσιάσεις μας. Το 1815 ο Νεόφυτος Δούκας ένας ακόμα ιερωμένος λόγιος, αρχαιστής αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα και εκδότης αττικών ρητόρων και ιστορικών, που δεν διέφυγε των διώξεων από τους αντιδιαφωτιστές, προέτρεψε τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ΄ να κινητοποιήσει τους μοναχούς στο Άγιο Όρος για μια εκπαιδευτική σταυροφορία διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στις μη ελληνόφωνες περιοχές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μικράς Ασίας. Αυτό που ουσιαστικά πρότεινε ο Δούκας ήταν η κινητοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε μια εκστρατεία υπέρ του Διαφωτισμού, εμπνευσμένη από μια αίσθηση ελληνικού πατριωτισμού.²² Στο κατώφλι του δέκατου ένατου αιώνα οι προφανείς εσωτερικές αντιφάσεις αυτής της πρότασης προαναγγέλλουν την αυγή μιας νέας εποχής. Είναι η εποχή όπου είχαμε την αποφασιστική *πολιτική* τροπή των προηγούμενων γενικών προτάσεων πολιτισμικής αλλαγής και διανοητικής αναμόρφωσης.

Προτού ολοκληρώσουμε, εξετάζοντας συνοπτικά σε μια προοπτική μακράς διάρκειας τη σημαντικότητα της νέας εποχής που εισήχθη από τον Διαφωτισμό, είναι ανάγκη να ξεκαθαρίσουμε την εικόνα που αναδύεται από τα έως τώρα εξεταζόμενα στοιχεία. Το ενοποιό διανοητικό στοιχείο, που συνέιχε τις ποικίλες και συχνά αμοιβαία ασύμβατες παραδόσεις που συνιστούσαν την πολιτισμική προσωπικότητα της Ελληνικής Ανατολής, ήταν η κληρονομιά των κλασικών γραμμάτων. Ήταν αυτό το στοιχείο που διέκρινε την *Ελληνική Ανατολή* από τις αχανείς σλαβικές εκτάσεις της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας της Ανατολικής Ευρώπης, με τις οποίες μοιραζόταν μια κοινή παράδοση χριστιανικής παιδείας και μια κοινή παιδεία ιερών γραμμάτων. Εντός της Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας τα κλασικά γράμματα εμφανίζονταν ωστόσο ως ξεχωριστή κληρονομιά των Ελλήνων. Μεταδιδόμενη από τους βυζαντινούς αιώνες στη μεταβυζαντινή παράδοση, συντηρούμενη αν και συχνά καταπολεμούμενη από την Εκκλησία, αυτή η κληρονομιά αποτέλεσε σημείο επαφής και κοινή βάση επί των οποίων στηρίχθηκε μεγάλο μέρος της επίσημης ακαδημαϊκής παιδείας στην Ελληνική Ανατολή.

²¹ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Βιέννη 1780, σ. 181-182 [ελλ. έκδ.: Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη Στοχαστική Πεζογραφία 35, Αθήνα 1992]. Για τη σπουδαιότητα του ρεπουμπλικανικού του οράματος βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *The Enlightenment as social criticism*, ό.π., σ. 167-182.

²² Για τις απόψεις του Δούκα και τη σημασία τους πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, 'Imagined communities' and the origins of the national question in the Balkans, *European History Quarterly*, 1989, 19(2):156-159. Για μια λεπτομερειακή και περιεκτική μελέτη του ζητήματος βλ. Νεόφυτος Χαριλάου, *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στο νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Κυβέλη, Αθήνα 2002.

Η σχέση μεταξύ ορθόδοξης πνευματικής παράδοσης και κλασικής παιδείας είναι προφανώς σύνθετη, χαρακτηριζόμενη από εσωτερικές αντινομίες και συχνά παρουσιαζόμενη ως μια περίπτωση συγκρουσιακής συμβίωσης. Η λύση του Μεγάλου Βασιλείου στο πρόβλημα της παγανιστικής γραμματολογίας στη χριστιανική εκπαίδευση τον τέταρτο αιώνα,²³ και πέραν αυτής η γραμματολογική πρακτική όλων των Καππαδόκων Πατέρων,²⁴ παρείχαν παρόλα αυτά το ιδεολογικό υπόβαθρο για τη νομιμοποίηση και εν τέλει επιβίωση των κλασικών γραμμάτων ή τουλάχιστον της κλασικής γλώσσας με τη μορφή που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Σοφιστικής, εντός της ορθόδοξης παράδοσης της Ελληνικής Ανατολής. Η επιβίωση προσέλαβε τη μορφή των διάφορων κλασικών αναβιώσεων στη βυζαντινή γραμματολογία. Ίσως πιο σημαντικά η λύση του Αγίου Βασιλείου κατέστησε δυνατή τη διάσωση αρκετών βυζαντινών χειρογράφων ελληνικών κλασικών έργων στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της Ανατολής, και ιδίως στο Άγιο Όρος. Έτσι, η ορθόδοξη παράδοση της Ελληνικής Ανατολής άφησε χώρο για τη θεμιτή αποδοχή της παγανιστικής γραμματολογίας, αν και ως *ancilla fidei*.²⁵

Στον μεταβυζαντινό κόσμο η νομιμοποίηση της κλασικής παιδείας από την ορθόδοξη παράδοση μπορεί να εξηγήσει το γεγονός ότι ένας τόσο ένθερμος υπερασπιστής του ορθόδοξου δόγματος και της θρησκευτικής καθαρότητας, όπως ο Γεώργιος Σχολάριος, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1454 έγινε ο πρώτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετά την πτώση της Πόλης ως Γεννάδιος Β΄, ήταν βαθύς γνώστης τόσο της ησυχαστικής θεολογίας όσο και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Μπορεί επίσης να ερμηνεύσει το φαινόμενο του χριστιανικού ανθρωπισμού στον ύστερο δέκατο έκτο και κυρίως τον δέκατο έβδομο αιώνα. Αυτά τα φαινόμενα στον ορθόδοξο κόσμο μπορούν να αντιπαραβληθούν με αντίστοιχα πρωιμότερα ρεύματα στη Δύση των προηγούμενων δύο αιώνων. Αυτή η συνθήκη αντιπροσώπευε την επιβίωση στην ορθόδοξη παράδοση του προγενέστερου ελληνικού ανθρωπιστικού κινήματος του ύστερου δέκατου τετάρτου και του δέκατου πέμπτου αιώνα που απορροφήθηκε, κυρίως μέσω Βενετίας αλλά και μέσω Φλωρεντίας, στο κυρίαρχο ρεύμα του αναγεννησιακού ανθρωπισμού. Λόγιοι ιεράρχες όπως ο Μελέτιος Πηγάς, ο Μάξιμος Μαργούνιος και ο Γεράσιμος Βλάχος αποτελούν διανοητικούς επιγόνους του Δημήτριου Χαλκοκονδύλη, των Κωνσταντίνου και

²³ Άγιος Βασίλειος Καισαρείας, *Προς τους νέους όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, στο Saint Basil, *The letters*, Vol. IV, Harvard University Press, Loeb Classical Library 270, Κέμπριτζ 1970, σ. 363-434. Αυτό το κείμενο βεβαίως υπήρξε πολύ πιο δημοφιλές στην Αναγέννηση από ό,τι είχε ποτέ υπάρξει στο Βυζάντιο, όπου παρέμεινε θαμμένο ως Ομιλία 50 σε χειρόγραφα έργων του Βασιλείου.

²⁴ Βλ. Ihor Ševčenko, "A shadow outline of virtue: the classical heritage of Greek Christian literature (second to seventh century)", στο *Age of spirituality: a symposium*, του Kurt Weitzmann επιμ., Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1980, σ. 53-73. Αναδημοσιεύτηκε στον ίδιο *Ideology, letters and culture in the Byzantine world*, Variorum, Collected Studies 155, Λονδίνο 1982, κεφ. 2.

²⁵ *ancilla fidei* (ανκίλα φιντέι)=υπηρέτρια της πίστης (Σ.τ.Μ.)

Ιανού Λάσκαρη, του Μανουήλ Χρυσολωρά, του Γεώργιου Τραπεζούντιου και του Θεόδωρου Γαζή. Τέλος, οι ίδιες διανοητικές προϋποθέσεις επέτρεψαν την εμφάνιση του ελληνικού νεοαριστοτελισμού τον δέκατο έβδομο αιώνα: ο Θεόφιλος Κορυδαλλέας, Αθηναίος που είχε αλλάξει το όνομά του για να παραπέμπει στην κλασική αρχαιότητα, μαθητής του νεοαριστοτελικού φιλοσόφου Κρεμονίνι στην Πάντοβα, όπου υπήρξε σύγχρονος του Γαλιλαίου, τοποθετήθηκε από το Πατριαρχείο τη δεκαετία του 1620 διευθυντής της Πατριαρχικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη με την εντολή να αναβαθμίσει το πρόγραμμα σπουδών και το επίπεδο διδασκαλίας.²⁶ Αυτό που έκανε τον Κορυδαλλέα αποδεκτό στην Εκκλησία και κατέστησε εφικτό τον διορισμό του από τον αμφιλεγόμενο Πατριάρχη Κύριλλο Α΄ Λούκαρι δεν ήταν βεβαίως η δυτική του εκπαίδευση καθαυτή, αλλά η εξαιρετική του γνώση της αριστοτελικής φιλοσοφίας.

Οι τελευταίες επιβιώσεις της μεταβυζαντινής παράδοσης του χριστιανικού ανθρωπισμού διατηρήθηκαν έως την αυγή του δέκατου όγδοου αιώνα. Για παράδειγμα, αποτυπώθηκαν γλαφυρά στα γραπτά του διάσημου εκκλησιαστικού ρήτορα Ηλία Μηνιάτη, και εκφράστηκαν ποιητικά στη συλλογή θρησκευτικού λυρισμού *Άνθη ευλαβείας* που εκδόθηκε στη Βενετία το 1708. Στο διάβα του δέκατου όγδοου αιώνα η κληρονομιά του χριστιανικού ανθρωπισμού αποτέλεσε το θεμέλιο της ελληνικής εκπαίδευσης. Αυτό καταδεικνύεται από την ιστορία του πλέον επιτυχημένου διδακτικού εγχειρίδιου της εποχής, την *Εγκυκλοπαίδεια φιλολογική*, ερανισθείσα από έναν άλλο Αθηναίο, τον Ιωάννη Πατούσα. Επρόκειτο για μια ανθολογία αρχαίας ελληνικής και χριστιανικής πατερικής γραμματείας, χρησιμοποιούμενη ως εγχειρίδιο εκμάθησης των ελληνικών στα προχωρημένα, δηλαδή δευτεροβάθμια, σχολεία. Αφότου πρωτοεκδόθηκε το 1710 από τα ελληνικά τυπογραφία στη Βενετία έκανε τουλάχιστον δεκαπέντε εκδόσεις μέχρι το 1839, συμπεριλαμβανομένης μίας έκδοσης στην Αγία Πετρούπολη το 1811-1814.²⁷ Αυτό υπήρξε το άμεσο υπόστρωμα, εκπαιδευτικό και διανοητικό, του Διαφωτισμού.

Η κληρονομιά των κλασικών γραμμάτων που είχε ενσωματωθεί στις διανοητικές αξίες της Ανατολικής Ορθοδοξίας και διατηρήθηκε ζωντανή στις πολλαπλές εκδοχές του χριστιανικού ανθρωπισμού που έχουμε εξετάσει, κατέστησε καταρχήν δυνατή την αποδοχή του Διαφωτισμού από τη μεταβυζαντινή παράδοση ως θεμιτή διανοητική αναζήτηση. Αυτό με τη σειρά

²⁶ Κλασικό έργο αναφοράς είναι το Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans: la vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, 2η έκδ., Institute for Balkan Studies, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 95, Θεσσαλονίκη 1967. Βλ. επίσης G. P. Henderson, *The revival of Greek thought 1620-1830*, ό.π., σ. 12-19.

²⁷ Για αυτό το έργο και το περιεχόμενό του βλ. Αθανασία Κ. Αβδάλη, *Η «Εγκυκλοπαίδεια φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα: συμβολή στην ιστορία της Παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839)*, Δ. Ν. Καραβία - Αναστατικές Εκδόσεις, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 188, Αθήνα 1984.

του μπορεί να ερμηνεύσει μια σειρά από φαινομενικά απροσδόκητες συνθήκες. Ο Διαφωτισμός ρίζωσε και αναπτύχθηκε στη νεότερη ελληνική παιδεία κυρίως με τη μορφή ενός αναπροσανατολισμού στον κλασικό ελληνισμό: από τη μετάφραση του δεκαπεντάτομου έργου *Παλαιά ιστορία* του Σαρλ Ρολέν το 1750 έως το γιγαντιαίο πρόγραμμα έκδοσης Ελλήνων κλασικών του Αδαμάντιου Κοραή, την *Ελληνική βιβλιοθήκη* από το 1805 και έπειτα,²⁸ η νεότερη ελληνική κοινωνία ανακάλυπτε τα ηθικά και πολιτικά μηνύματα του κλασικού παρελθόντος ως οδηγό για το μέλλον της. Η προγενέστερη επιλεκτική ενσωμάτωση των κλασικών γραμμάτων στην ορθόδοξη παράδοση, δυσκόλεψε την αντίσταση της Εκκλησίας σε αυτόν τον αναπροσανατολισμό που ήταν κοσμικός στο περιεχόμενό του και έμελλε να αποδειχθεί βαθιά ανατρεπτικός τόσο πνευματικά όσο και πολιτικά. Ενώ άλλα οργανικά στοιχεία της διαφωτιστικής θεώρησης όπως η νεότερη επιστήμη και η ορθολογιστική φιλοσοφία μπορούσαν ανοικτά να αντιπαλευτούν από εκπροσώπους της εκκλησιαστικής παιδείας εφόσον ευθέως αντέκρουαν τον λόγο της Αγίας Γραφής,²⁹ η πλέον επικίνδυνη πτυχή του διαφωτιστικού σχεδίου, ο κλασικισμός του, δεν μπορούσε τόσο εύκολα να αποκηρυχθεί, δεδομένης της μακράς ιστορίας καλλιέργειας ή τουλάχιστον ανοχής των κλασικών γραμμάτων στους κόλπους της Εκκλησίας. Πώς μπορούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία να αποκηρύξει ή να απορρίψει ό,τι για αιώνες είχε γίνει αποδεκτό ως αναπόσπαστο στοιχείο της εκπαιδευτικής της κληρονομιάς;

Αυτό το πλαίσιο παραδόσεων παιδείας και ιδεών πολιτισμικής νομιμοποίησης θα μπορούσε επίσης να εξηγήσει ένα ιδιαίτερο γνώρισμα του Ελληνικού Διαφωτισμού, που είχε να κάνει με τη σύνθετη στάση του απέναντι στο Βυζάντιο, ειδικά απέναντι στην κληρονομιά των βυζαντινών γραμμάτων ως οργανικό στοιχείο της χριστιανικής παράδοσης της ελληνικής κοινωνίας. Η κατανόηση της θέσης του Διαφωτισμού στην ελληνική παράδοση έχει χρωματιστεί σε καθοριστικό βαθμό από τις στάσεις και τις απόψεις του Αδαμάντιου Κοραή, αναμφίβολα του πλέον γνωστού και διανοητικά του πλέον φθασμένου εκπροσώπου του. Αυτό μπορεί να εξηγήσει γιατί ο Ελληνικός Διαφωτισμός έχει κατανοηθεί και ερμηνευθεί ως πλήρης απόρριψη και άρνηση του Βυζαντίου. Αυτή ήταν σίγουρα η στάση του Κοραή³⁰ και αντανakλούσε πρωταρχικά την παράδοση του Γαλλικού Διαφωτισμού της οποίας αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα. Άλλοι αναμεταξύ των επιφανών

²⁸ Για τον Κοραή και το πρόγραμμά του αναφορικά με τους Έλληνες κλασικούς βλ. πιο πρόσφατα το λεπτομερέστατο έργο Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην ιστορία των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα (το χφ. Χίου 490)*, 2 τ., Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006.

²⁹ Βλ. Vasilios Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, ό.π., σ. 81-211.

³⁰ Σημείωσε χαρακτηριστικά την κριτική ανάλυσή του για τη βυζαντινή ιστορία, αντλώντας κυρίως από τη γαλλική μετάφραση του έργου του Εδουάρδου Γίβωνα *Ιστορία της παρακμής και πτώσεως της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* στο έργο του *Ατακτα*, τ. 1ος, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1828, σ. θ'-κδ'.

εκπροσώπων της παράδοσης του Ελληνικού Διαφωτισμού προέβησαν ωστόσο σε πολύ πιο εκλεπτυσμένες αναλύσεις του Βυζαντίου. Οι Ευγένιος Βούλγαρης και Γρηγόριος Κωνσταντάς ανέλαβαν σπουδαίες εκδόσεις βυζαντινών πηγών, έργων των Ιωσήφ Βρυεννίου και Συνεσίου του Κυρηναίου αντίστοιχα το 1768-1784 και το 1792. Αυτή η εκδοτική δραστηριότητα, που υποκινήθηκε από ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τη διατήρηση και διάδοση των πηγών της ελληνικής διανοητικής παράδοσης και της χριστιανικής γνώσης, δεν επέδρασε αρνητικά στη σύλληψη κανενός εκ των δύο ως αντιπροσώπων της παράδοσης των κοσμικών «φώτων» και του ορθού λόγου στα μάτια των συγχρόνων τους. Ήταν την ίδια επίσης περίοδο, που μια εξατομη έκδοση βυζαντινών χρονογραφικών πηγών παραφρασμένων στα νέα ελληνικά με τον τίτλο *Βυζαντίς* ήρθε στο φως ως αντανάκλαση της νέας ιστορικής συνείδησης που συνδέθηκε με τον Διαφωτισμό. Η λογική πίσω από αυτά τα εκδοτικά εγχειρήματα αποκαλύπτεται σε μια δίτομη προσωπογραφία της ελληνικής γραμματείας που εξέδωσε ο Άνθιμος Γαζής το 1807.³¹ Αυτός ήταν ένας χρονολογικός κατάλογος των μεγάλων συγγραφέων που είχαν γράψει στα ελληνικά, συμπεριλαμβανομένων των γιγάντων της κλασικής γραμματείας, ακολουθούμενων από συγγραφείς της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Στους αντιπροσώπους της ρωμαϊκής περιόδου της ελληνικής γραμματείας συμπεριλαμβάνονταν όλοι οι γνωστοί συγγραφείς που είχαν γράψει στα ελληνικά έως και την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Η επισκόπηση ολοκληρωνόταν με καταλόγους σπουδαίων μεταβυζαντινών ελλήνων συγγραφέων συμπεριλαμβανομένων συγχρόνων του Γαζή. Έτσι, η βυζαντινή γραμματεία ενσωματωνόταν στη σύνολη εικόνα της ελληνικής διανοητικής παράδοσης ως γέφυρα μεταξύ των Αρχαίων και των Νεοτέρων. Το ειδικό ενδιαφέρον αυτής της σύλληψης για την ενότητα της διανοητικής παράδοσης της ελληνικής γραμματείας συνίσταται στο γεγονός ότι προηγείται των ρομαντικών θεωριών περί ιστορικής συνέχειας, οι οποίες έμελλε να κυριαρχήσουν τον δέκατο ένατο αιώνα.

Η ίδια θεώρηση της ελληνικής γραμματείας ως παμπεριεκτική παράδοση πρόκειται να βρεθεί στα γραπτά του πλέον αυθεντικού εκπροσώπου του φιλοσοφικού εγκυκλοπαιδισμού στον Ελληνικό Διαφωτισμό, τον Δημήτριο Καταρτζή. Στο σπουδαιότερο ίσως έργο του, με τίτλο «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν», παραθέτει ένα διάγραμμα της γνώσης, έναν γνωσιολογικό χάρτη της ανθρώπινης κατανόησης αντλώντας από βασικές θεωρίες φιλοσοφικού εμπειρισμού από τον Φράνσις Μπέικον έως τον Ντ' Αλαμπέρ. Για να απεικονίσει τον γνωσιολογικό του χάρτη, ο Καταρτζής επιχειρεί μια καταλογράφηση ελληνικών βιβλίων, ταξινομημένων σύμφωνα με μια τριμερή κατηγοριοποίηση της γνώσης (μνήμη-λόγος-φαντασία) και την υποκατηγοριοποίησή της σε συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία. Η πατερική και η βυζαντινή γραμματεία αντιπροσωπεύονται πλήρως σε αυτόν τον

³¹ Άνθιμος Γαζής, *Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο*, 2 τ., Εκ της Τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1807.

γνωσιολογικό χάρτη ως μορφές δημιουργικής έκφρασης της ελληνικής παράδοσης και παιδείας.³²

Αυτό το είδος υλικού, που θέτει το συνολικότερο ζήτημα της πρόσληψης του Βυζαντίου από τους συγγραφείς του Διαφωτισμού στα συμφραζόμενά του, δεν πρέπει να μας αφήσει αδιάφορους.³³ Θα μπορούσε να διαβαστεί ως υπόδειξη για μια πιο ιστορικά ενήμερη και εκλεπτυσμένη κατανόηση ενός ευρύτατου και πολύπτυχου φαινομένου, του οποίου η περιπλοκότητα συσκοτίζεται συνηθέστατα από προκαταλήψεις και συμβατικά στερεότυπα.

Ας ολοκληρώσουμε αυτήν τη μακρά πορεία κατά τη διάρκεια της οποίας ανατρέξαμε σε ορισμένες από τις ιστορικές διαστάσεις της ελληνικής παιδείας, επιστρέφοντας στον συλλογισμό μας για τη μοίρα της κλασικής παράδοσης. Επανερμηνευόμενη από τον Διαφωτισμό, η κληρονομιά της κλασικής παιδείας προσέλαβε τελικά έναν καινοτόμο, ίσως ακόμα και επαναστατικό, χαρακτήρα. Ο ευρωπαϊκός πολιτικός κλασικισμός και τα ρεπουμπλικανικά μοντέλα της Γαλλικής Επανάστασης συνέβαλαν στον ολοσχερή μετασχηματισμό αυτού που η Ορθόδοξη Ανατολή εκλάμβανε ως μέρος της κληρονομιάς της. Οι πλέον γνωστοί εκπρόσωποι της ύστερης και πλέον ώριμης φάσης του Ελληνικού Διαφωτισμού, οι Ρήγας Βελεστινλής και Αδαμάντιος Κοραής, με αρκετά διαφορετικό τρόπο ο καθένας τους, αντιπροσωπεύουν αυτόν τον επαναστατικό κλασικισμό στην ελληνική σκέψη. Ο ριζοσπαστικός ακτιβισμός από τη μεριά του Ρήγα³⁴ και η φιλελεύθερη λογιούση στην περίπτωση του Κοραή συνέδραμαν στην εμφύσηση μιας νέας ταυτότητας σε ένα τμήμα της ελληνικής παιδείας. Ήταν μια ταυτότητα θεμελιωμένη στην αποδοχή της κλασικής κληρονομιάς, στραμμένη ωστόσο αυτήν τη φορά ενάντια στην ορθόδοξη παράδοση που είχε αναθρέψει αυτή την κληρονομιά για τόσο μεγάλο διάστημα. Εν ολίγοις ήταν μια νεωτερική *κοσμική* ταυτότητα θεμελιωμένη σε μια επανασύνδεση της νεότερης ελληνικής κοινωνίας με τον κλασικό ρεπουμπλικανικό ελληνισμό. Αντιμέτωπη με αυτές τις απροσδόκητες εξελίξεις η επίσημη Εκκλησία διαπίστωσε τελικά όσα ορισμένοι θεμελιοκράτες είχαν ισχυριστεί εξυπαρχής: ότι η Ορθοδοξία θα μπορούσε να ανεχτεί τα κλασικά γράμματα μόνο επί ιδίω κινδύνω. Όταν ωστόσο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εγκαινίασε την εκστρατεία του ενάντια στον κλασικισμό κατά τη διάρκεια της τρίτης πατριαρχίας του Γρηγορίου Ε΄ το 1818-1821, ήταν πολύ αργά. Ο επαναστατικός ζήλος ήταν διάχυτος. Ο Διαφωτισμός είχε επιτελέσει το έργο του.

Αυτό ήταν το πολιτισμικό πλαίσιο της ανάδυσης μιας νέας εποχής για την ελληνική ιστορία στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα. Από τον

³² Τα σχετικά κείμενα βρίσκονται συγκεντρωμένα στο Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής-ΟΜΕΔ, Αθήνα 1970, σ. 94-203.

³³ Για μια ανακλητική έρευνα βλ. Anna Tabaki, *Byzance à travers les Lumières néohelléniques*, *Europe. Revue littéraire mensuelle*, 1997, 75(822):147-161.

³⁴ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *An Enlightenment perspective on Balkan cultural pluralism: the republican vision of Rhigas Velestinlis*, *History of Political Thought*, 2003, 24(3):465-479.

παραδοσιακό συγκρητισμό του πολιτισμικού πλουραλισμού έως την όσμωση μιας νέας σύνθεσης, το έδαφος είχε προετοιμαστεί για την εμφάνιση μιας μοντέρνας γραμματειακής παράδοσης και το πολιτικό όραμα της ελευθερίας: αυτά ακριβώς ήταν τα κρίσιμα στοιχεία που καθόρισαν το νέο έθνος που επρόκειτο να εμφανιστεί ως ενεργός συντελεστής στο δράμα της ευρωπαϊκής ιστορίας το 1821.

Μεταγραφές ονομάτων

Γουάτμορ Ρίτσαρντ (Whatmore Richard)
Κρεμονίνι Τσέζαρε (Cremonini Cesare)
Ομπολένσκι Ντιμίτρι (Obolensky Dimitri)
Ομπράντοβιτς Δοσίθεος (Obradović Dositej)
Ρολέν Σαρλ (Rollin Charles)
Σεφτσένκο Ιχόρ (Ševčenko Ihor)
Χιλεντάρσκι Παΐσιος (Hilendarski Paisii)